

Kovács Éva–Vajda Júlia
Körülmetelés a soá után
Magyarországon¹

„És az lesz az én közöttem és ti közöttetek való szövetségnek jele.”

„Az írásunkban megjelenő alakok és élethelyzetek képzeletünk szüleményei, a valós étellel való bárminemű hasonlóság csupán a véletlen műve” – íránk szívünk szerint. Ez azonban nem volna fair részünkről. Mindazok anonimitása érdekében, akik segítségünkre voltak azzal, hogy elmesélték nekünk élettörténetüket, s ezzel olyan belátásokhoz segítettek hozzá bennünket, amelyek nélkülük nem lettek volna lehetségesek, a jelen írásban szereplő alakok nem azonosak beszélgetőtársainkkal. Bár az általuk megélt és elbeszélte valóság hasonló az itt megformált alakokéhoz, nem ugyanaz. Mégis, köszönjük nekik, hogy lehetővé tették számunkra, hogy olyan élettörténeteket képzelhessünk és mesélhessünk el, amelyek a tőlük kapott és általuk teremtett valóság problémáit is hordozzák.

„Én hamis papírokkal, sárga csillag nélkül bolyongtam. Az egyik igazoltatásnál meg kellett mutatnom a nemí szervemet. Szerencsére nem vagyok körülmetélve.”

„Nálunk ez egy családi hagyomány, a férjem ’44 nyarán született, a férjem nem lett volna férjem, és nem lett volna gyerekeim apja, ha az anyóóom azzal foglalkozik, hogy körülmetélik-e, mert férjemet csak úgy tudta menteni, hogy őrajta nem látzott, hogy zsidó. Aki ezt rossz néven veszi, az ne baragudjon, az egy hülye állat, mert történelmileg, reálpolitikusan is el kell tudni dönteni, hogy megpróbálunk túlélni egy helyzetet, mert első a zsidó nép fennmaradása és az ember, eleve első az ember...”

„...mert hogy az anyám szomszédjában lakott egy srác, így kapták el, lehúzták a gatyáját és beállították a sorba, és elvitték Auschwitzba...”

„...mert akkor még mindig bennük volt a félelem, hogy... kislám, ha ott állsz a Duna-parton és lehúzzák a gatyádat, akkor ne emiatt lőjenek bele...”

A zsidó vallásban a körülmetelés (berit mila, brisz) kezdetben (Gen. 21,4.) az Istennel kötött szövetséget szimbolizálta. Kulturális antropológiai értelmezésben ugyanakkor a körülmetelés férfivá avatási rítus, amely más vallásoknál, különböző törzseknel is megtalálható.² Egyes teológusok a cse-csemőkori körülmetélést az emberi nembe való felvételés „szent” aktusaként, illetve a közösségbe kerülés szimbólumaként értelmezik.³ A Genézisben Isten Ábrahámmal, és általa leszármazottaival köt szövetséget, nem pedig a zsidó néppel.

Hogyan válik ez a szövetség a későbbiekben egy néppel kötött szövetség alapjává? Grünwald értelmezése szerint az Exodussal változik meg a körülmetelés értelmezése ezen a módon, s ettől kezdve már így is marad.⁴ Josué (5, 2–9) könyvében a körülmetelés már a zsidó néppel kötött szövetség szimbóluma. Vallástörténészek és antropológusok megegyeznek abban, hogy ekkortól a körülmetelés „abszolút” rítussá, a zsidó vallás alapvető szertartásává válik, amely azonban már a zsidó népre, s nem az individuum Istennel kötött szövetségére vonatkozik.

A körülmételés alapvető jelentősége a modernitásban is fennmarad, a zsidó valláshoz, vallásos közösséghez körülméletlenül személy nem tartozhat. Nem változtat ezen az egyházszakadás sem, a neológ közösségek is elvárják tagjaiktól a körülmételkedést.

Freud pszichoanalitikus megközelítésében a körülmételés kasztrációs aktus, ugyanakkor a kasztráció, illetve a kasztrációs fenyegetés az incesztus tilalmából fakad, tehát minden emberi törvény alapja.⁵ A kisgyerek, aki a körülmételésen átesik, ezt a kasztrációt éli meg. Am ha az aktus a nyolcadik napon történik, a kisgyerek élménye nem tudatosul, nem válik később elbeszélhetővé.

A soá traumája elkerülhetetlenné tette, hogy a túlélő zsidóság újrafogalmazza tradícióihoz, vallásához való viszonyát. A túlélőknek magyarázatot kellett találniuk az őket ért tragédiára. A hívő zsidóság egy része a soát mint a büntető Isten megnyilatkozását, a kiválasztott népet sújtó isteni csapást élte meg. Ahogy Eli Wiesel haszid társa, Akiba Drumer mondta Auschwitzban: „Isten próbára tesz bennünket. Látni akarja, vajon úrrá tudunk-e lenni rossz ösztöneinken, meg tudjuk-e ölni magunkban a Sátánt. Nincs jogunk kétségbeesni. Minél könyörtelenebbül sújt bennünket Isten, annál inkább jelét adja, hogy szeret...”⁶ Am a soá kételkedő is tehetett: „De hát miért is áldjam Őt? Minden porcikám tiltakozott. Talán azért, mert gyermekek ezreit vetette tűzre az átkokban? Mert hat krematóriumot működtet éjjel-nappal, beleértve a szombat szent napját és az ünnepnapokat is? Mert mindenbátóságában megteremtette Auschwitzot, Birkenaut, Bunát és annyi más halálgyárat? Hogyan mondhatnám neki: „Áldott légy, ó Örökkévaló, a világ Ura, aki kiválasztottát bennünket, valamennyi nép közül, hogy éjjel-nappal kínozzanak, s lásuk, miként végzik krematóriumban apáink, anyáink, testvéreink... Képtelen voltam jajgatva leborulni, ellenkezőleg: nagyon erősnek éreztem magam. Én lettem a vádló. És Isten lett a vádlott. Felnyílt a szemem, s egyedül voltam, szörnyűségesen magamra maradtam a világon, Isten nélkül és emberek nélkül. Szeretet nélkül és szánalom nélkül.”⁷

Aki viszont eltávolodott a vallástól, de a hitét nem veszítette el teljesen, annak a soá Isten „jogos” büntetéseként jelent meg: büntudatot érzett, amiért elhagyta hitét és közösségét. Azok a zsidók pedig, akik nem tekintették magukat vallásosnak és nem is hittek Istenben, több olyan „világi” magyarázat között is választhattak, melyek az európai történelemben vélték megtalálni a soá okát.

Keresse azonban bárhol a túlélő zsidóság a soá magyarázatát, a válasz rendszerint oda vezet, hogy a zsidóságból nincs kiút – aki zsidó volt, zsidó is marad. A vágy a kiszakadásra mégis megmarad, megmaradhat, sőt fel is erősödhet.

A vészkorszakban a körülmételés nem csak a fantázia szintjén vált azonossá a kasztrációval – a testi másság halálos ítéletet jelentett, a fantázia valósággá vált. A náci uralom alatt a testen viselt vallási bélyeg lett a zsidókhoz mint megsemmisítendő fajhoz történő „besorolás” egyik alapja. A körülmélt pénisz, mely addig nem volt célpontja a nyílt antiszemita előítéleteknek, Németországban és az elfoglalt területeken már 1939-től, Magyarországon pedig 1944–45-ben úgy jelent meg, mint valamiféle beteg testrészt, a „halálos testi különbözőség” szimbóluma.⁸ A körülméletlen zsidónak a bujkálásban jobb esélyei voltak a túlélésre.

A körülmételések számára vonatkozóan a soá utáni évtizedekből nincsenek adataink. Benyomásaink szerint a soát közvetlenül követő időszakban született fiúgyermeket még nagy arányban körülméltették a szülők, később ez a szokás azonban mint ha visszaszorult volna. Az országban ma egyetlenegy mohél működik, s ő sem végez évente húsznál több berit milát. Ez arra enged következtetni, hogy a körülmételések száma mára elenyészővé vált. Feltételezhetjük azonban, hogy vannak olyan szülők is, akik a kórházban metéltetik körül újszülött gyermeküket, illetve olyanok, akik felnőttként esnek át a rituális műtéten. Természetesen azok, akik számára ma a körülmételés kérdése feltehető, már nem a túlélők, sőt, esetenként már nem is az ő gyerekeik, hanem unokáik. Számukra a soá nem saját, közvetlen tapasztalat már, hanem családi és történelmi emlékezet.

*Mit jelent a soá a második nemzedéknek?*⁹

„Mikor Grujavici rebbe megérkezett New Yorkba, a hájóállomáson a haszidok valóságos erődemonstrációt rendeztek. Ameddig a szem ellátott, kalaprengeteg. Egy fiatal fiú áttört a fogadásra felsorakozott véneken, s köszönés nélkül a Rebbéhez ugrott.

– Mondd, Mester, hol volt Isten Auschwitz idején?

A rebbe félrevonta a fiút.

– Ide figyelj, ezt a kérdést ne tedd föl többet! Ennek a kérdésnek semmivel sincs több értelme, mint ha azt kérdeznéd, hol volt a zsiráf Auschwitz idején? A válasz mindkét eset-

ben: a szavannán. A helyén.

A fiú meghökkent:

– Nem értem.

A Rebbe ekkor megrázta a fiú vállát:

– Az ok-okozati összefüggés nagyon távoli kapcsolat.

Mi nem azért hiszünk Istenben, mert van. Mi azért hiszünk Benne, mert nincs is. Isten könyörületes nemléte nélkül már rég elpusztultunk volna.

A fiú továbbra is értetlenül nézett a Rebbére.

– Istennek nincs szüksége önmagára ahhoz, hogy létezen. Ha nem tudna semmivé lenni, minden se lehetne – magyarázta neki a Grujavici.

– Nem értem. Nem értem – sópánkodott a fiú hajthatatlanul.

– No, ha nem érted is, viselkedni csak tudsz. Vannak olyan kérdések, melyekre azt kell mondjuk a vádlónak: 'Elnézést, de erre a kérdésre csak Isten jelenlétében vagyok hajlandó válaszolni.' És időről időre eljön a pillanat, amikor azt kell mondjuk a lelkünkben élő vádlónak: 'Elnézést, de ezt a kérdést kizárólag Isten távollétében vagyok hajlandó feltenni.' Most van Isten. Tegnap nem volt. A kérdésed tehát most jogosulatlan.

Erre a fiú azt mondta:

– Értelek, Mester. Köszönöm.¹¹⁰

Az idézetben azt a választ kapjuk, hogy a soára, a soá értelmére, Isten létére a soával kapcsolatban nem szabad rákérdezni. Aki zsidó, annak e kérdések feltevése nélkül kell zsidónak maradnia. Ám ha nem is szabad a soára rákérdezni, terhe mégis itt marad. S a tehertől való megszabadulásra az idézet szerzőjének egyetlen javaslata az eltávolítás. Úgy kell tenünk, mintha soá nem lett volna. Lehetséges-e ez?

Mintazsidóság

Baruch Tamásként jött a világra 1972-ben egy budapesti középosztályi zsidó család második gyermekeként. Szülei zsidó tudatban, ám nem vallásosan nevelték, bár a vallás bizonyos elemeivel megismertették, nagyobb ünnepeken eljár a család a zsinagógába. Tamást Talmud-Tórára is beírták. Kamaszkorára esett a magyarországi zsidó reneszánsz, megjelentek a cionista szervezetek Magyarországon, s fiatalokat turistaútra vittek Izraelbe. Szülei Tamást is elengedték a Szochnuttal Izraelbe. A gimnázium mellett addig az MTK-ban kosarazott. Hazajöve megkeresi a Makabi egyesületet, s ott folytatta a kosarazást. Egy nyáron a kosárcsapattal egy haifai baj-

nokságon vettek részt. Innen hazatérve nem veszi le többé a kippát és körül is metélteti magát. Zsidó nevét, a Baruchot, ő választotta magának még Izraelben. Ezt követően egyre több zsidó rendezvényre, szervezetbe jár el. A Makabiban a sportoláson túl pozíciót is vállal.

Időközben leérettségizett, az ELTE Tanárképző Karán iratkozott be angol szakra. Feleségét, Rebekát a Makabiban ismerte meg. Esküvőjüket Izraelben tartották. Rebeka óvónőnek tanult. Tradicionális zsidó életet élnek, szombatot tartanak, kóser háztartást vezetnek. Mindketten beiratkoztak az ELTÉ-n judaisztika szakra. Két fiuk született, akiket Izraelben metéltettek körül. Az első utat Rebeka, a másodikat Baruch szülei finanszírozták.

Baruch tudja, hogy nagyszülei át- és túléltek a soát, de a történetek részleteit nem ismeri. Az egyetlen nagyszülő, akinek a történetéről többet sejt – egyik nagyapja –, bujkálva, hamis papírokkal, egy mentőszolgálat alkalmazottjaként, kórházi ruhába öltözve élte túl az üldöztetést. Baruch szülei a kommunizmusban tisztviselők voltak, a rendszerrel nem kerültek konfliktusba.

Nővére a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetemen végzett, jelenleg egy banknál dolgozik, férje zsidó származású, de a vallást nem tartják.

Mit jelent Tamás-Baruch számára a körülmételés? A család, mint a kelet-európai zsidó családok többsége, nem akarta őt kisgyerekként körülméltetni, hogy „ne legyen felismerhető”. Izraelben azal szembesült, hogy a zsidóságnak vannak „nem genetikusan öröklődő”, látható szakrális jegyei, amelyeket ő is felvehet. A kamaszkori döntés, hogy körülmélteti magát, szakítás a soá utáni családi és közép-európai tradícióval, ugyanakkor visszatérés a korábbi, a soá előtti zsidó hagyományokhoz. Döntésében tehát egyszerre utasítja el és vállalja a családot úgy, hogy kiiktatja a családtörténetnek a soához, a félelmekhez kapcsolódó korszakát. Feleségével, Rebekával nem is beszélnek soha antiszemitizmusról, valójában úgy próbálnak Budapesten élni, mintha Jeruzsálemben lennének.

„Igazából akkor gondoltam rá, hogy hát végül is miért, miért nem vagyok körülméltelve..., ugye hát az Izraelben komoly probléma volt, amikor hát azért Izraelben... valamire nekem... ugyanolyan... zsigerből... ahogy kiszálltam a gépből fölraktam a kapedlüt... pedig hát ugye tényleg... nem tartottam semmit meg nem tudtam sem-

mit... nekem Izraelben már... végig kapedliben jártam, nekem az valamiért az egy ilyen... ha itt ez egy ilyen miértne-dolog volt... És ő... és hát ugye meglehetősen időtlenül veszi ki magát, amikor az ember a meccs után, kosárbajnokságon voltunk Haifán... ott az öltözőben, ország-világ előtt, ahol mindenki látja, hogy... mi van, mi nincs, vagy (nevetve) hogy is mondjam... és akkor úgy az ember föl... és a végén csak úgy hanyagul... a kapedlit a fejébe nyomja, akkor azért ott biztos volt, aki gondolta, hogy most most mit csinál ez, most most kicsoda, vagy hogy került ide, vagy mit akar tőlünk, ugye... úghogy... a Makabiban ez nem... ott nem számított... akkor akkor tényleg ez ez... komolyan... És amikor visszajöttünk Izraelből, akkor tényleg odamentem az apukámékhoz, hogy... körül kéne metélni a Baruchot... nagyon jó volt egyébként az a néhány nap, tehát az a kosárbajnokság, és hát úgy mentem oda, hogy sokat morfondíroztam a dolgon, hogy' ti mindig azt mondtátok, hogy ha felnövök, majd én magam határozhatok, hát én most már felnöttem és határoztam'..."

Az idézetben jól látható, hogyan csúszik egymásba a név, a viselet és a test, amelyekben Baruch-Tamás megmutathatja zsidóságát. Hirtelen tehát szégyenné válik az, ha a zsidóság a külsőségekben nem látszik. Aki „illetéktelenül” viseli a kippát, használja a zsidó nevet, annak nincs helye Izraelben. Ha ő továbbra is oda akar járni, körül kell magát metéltetnie, be kell pótolnia az elmaradt bár micvót, a felvételt Isten szövetségébe és a zsidók vallási közösségébe, egy szó, mint száz, „teljes jogú zsidóvá” kell válnia.

Minden egyes jel a zsidóság megmutatásának egy vonatkozását képviseli. A kippa bármikor fel- és levehető, a körülmetélés viszont örök életre szól. A névváltoztatás a kettő között helyezkedik el, a név változtatható, sőt egyszerre két név is viselhető: az egyik az elhagyott világban használt és időben korábbi, a másik, az elért miliőben a későbbi, az igazi név.

Baruch-Tamás látszatra nagyon könnyen veszi fel egymás után ezeket a jeleket, a Kelet-Európában megszokott félelmek nyíltan sehol sem mutatkoznak meg az interjúban. Hogy lehet az, hogy egy soátúlélő családban felnőtt fiatalember, akit a szülei, félelmükben, hogy a stigma láthatóvá válik, nem metéltettek körül, maga mégis a láthatóvá tétel mellett dönt? S ki hozza meg valójában ezt a döntést? A szövegben a „körül kéne metélni a Baruchot” mondat arra utal, hogy a budapesti zsidó Tamás „átiratkozott” az izraeli közösségbe, ahol ő Baruch. Más-

felől a harmadik személy használata erős távolyításra utal – egy 18 éves fiú egy ilyen műtétre, mely legintimebb testrészét érinti, nyilván csak félelmekkel szánhatja el magát. A kasztráció félelme ugyanakkor a családban a soával is összekapcsolódott – e távolyítás mindkét félelemtől való „szabadulást” szolgálja. Ki akkor Baruch, akit körül kell metélni? Tamás másik, izraeli zsidó lényé, vagy esetleg péniszé? Legyen bármelyik is a kettő közül, ha Baruchot metélik körül, Tamásnak nincs félnivalója.

„És hát mondom, hogy akkor átmentem kosarazni a Makabiba. És attól kezdve gyakorlatilag tényleg kettéhasadt az életem, ... mert ő... mert hát reggel ugye bent voltam az angol szakon, és én voltam a Tom, aki délután hazamegy, megebédel, egy idő után a menza helyett egy kóser étkezdébe jártam, anyuék fizették, ebéd után hazamentem, tanultam, és utána irány be a városba, és akkor hol edzés, hol meg gyűlés volt, hogy ugye, ugye a a Makabiban mit csináljunk majd, ... hogy a madrichok összejöttek, hogy miről legyen szó, mit beszéljünk, mit játszunk, mi legyen az edzésen satöbbi, hol nemtudoménmi volt, szóval... szépen kettéhasadt az életem, délelőtt én voltam a Tom, délutántól meg én voltam a Baruch...”

A délelőtti Tom tehát Kelet-Európában él, talán a stigmatizáltságtól is fél, de amint teheti, kibújik ebből a bőréből, átváltozik Baruchhá, akinek már épp az a fontos, hogy ne legyen meg az előbőre, mert az, ami Tamás számára biztosíthatná a rejtőzködést, Baruchnak nem tenné lehetővé, hogy Baruch legyen. És Baruch a Makabiban a kapedlit is a fejére teheti, akárcsak Izraelben – ám ha csak a kapedlit venné fel, megmaradna a szülei által élt kettősségben, egyszerre lenne magyar és zsidó. Amint „levetközte” körülmetéletlenségét, a kapedlit is „joggal” teheti a fejére. Mintha a levágott előbőrt, azaz „igazi zsidóságát” tenné szimbolikusan láthatóvá a kapedlivel is – így válva teljes jogú tagjává a közösségnek. S minthogy már nem a „genetikus jegyek” teszik ezt láthatóvá, amint eltávolította magától a megbélyegzésből fakadó félelmeket, megszabadul a rasszista alapú zsidó önmeghatározástól is: a zsidóság számára egy területre és államra jogot formáló néppé és vallássá válik. Eltekinthet tehát a soától és a kelet-európai zsidóság diaszpóra-tudatától, az együttélés korábbi mintáitól – megépítheti otthon saját Izrael államát. E saját kis Izraelt magyarországi létébe csak zárt kis vilákként tudja beilleszteni – mintegy szabadtéri interaktív kiállítási objektum-

ként, amelyben megmutathatja mind zsidóságukhoz hűtlen társainak, mind a tágabb külvilágnak, hogy hogyan lehet Magyarországon is valódi, nem diaszpóra-zsidóként élni.

„Így kéne kinéznie egy zsidónak, szóval semmi túlbajszolás, de így kell kinézni és... aa... Törvényt be kell tartani, már amennyire az ember képes rá, és kész, tehát... ezt mi így érezzük, és ezt próbáljuk kifejé is valamennyire sugározni”

Máshol is láttuk már, hogy a soát bujkálva túlélők leszármazottai küzdenek a láthatóság dilemmáival¹¹, ám mint ahogy náluk a láthatatlanná tevés vágya mutatkozott erősebbnek, úgy Baruchnál ennek épp ellenkezőjéről van szó – a láthatóvá tétel révén igyekeznek egyértelművé tenni a bizonytalan jegyeket. Ő nem attól fél, hogy az antiszemita ismerik fel, hanem attól, hogy a zsidók előtt „lepleződik le”. Így aztán tudattalanul nem is azonosulhat másokkal, mint az áldozatokkal. S az áldozati lét elől menekülni csak Izraelbe vagy Amerikába lehet. Nem is csoda hát, hogy a soának nincs helye narratívájában. Soá-elbeszélése csak a túlélőnek lehet. Akinek nincs, azt vagy elkerülte a vész, vagy elpusztult.

A körülmételés lázadás a szülőkkel szemben. A szülőkkel, akik Baruch (és nem Tamás) szemében elvesztették a zsidó gyerek nemzésének jogát. Egyfelől elvették tőlük az üldöztetésben, hiszen az üldözés célja az volt, hogy a zsidóságnak „írmagja se maradjon”, másfelől maguk adták fel azáltal, hogy fiukat nem metéltették körül. Baruchnak örök fájdalma és sérelme is ez. Haragszik a szüleire, amiért nem adták meg neki a zsidó gyerekként való megszületés lehetőségét. Ezzel is kezdi élettörténete elbeszélését:

„Szóval ő... mikor megszülettem... ő... akkor... akkor ő... nem csinálták meg a berit milát... mert... mert apám, nem tudom azt... később mindig az volt a szöveg, hogy mit tudom én, hogy félték tőle vagy vagy... hogy... ő csak jót akart nekem, ez a... szokásos... hablaty, hogy majd ha fölnevök, akkor majd magam határozhatok... csak az a kérdés, hogy mi alapján, hiszen ha nem mutatnak semmit, ha nem adnak példát, akkor nincs mi alapján határozni”

S haragjában még azt is eltagadja szüleitől, hogy valójában megmutatták neki a kelet-európai zsidó lét akkori lehetőségeit, hogy Izraelbe is ők küldték el

először. Ahhoz, hogy saját döntését újjászületésként élhesse meg, szüksége volt erre a szembeállításra, amelyben az alapvető rítusok betartása nélküli zsidó lét nem látszik valóságosnak és hitelesnek. Új önazonossága konszolidációját jelzi azonban, hogy hálával tudja fogadni, hogy szülei támogatják újjászületését.

Saját családjukban Baruchék a tradicionális zsidó modellt követik. Lakásukat úgy rendezték be, ahogyan azt izraeli barátaiknál látták, ahogy egy zsidó otthont be „kell” rendezni. Feladatuknak érzik, hogy ezt az izraeli zsidó léte példaként állítsák a budapesti zsidóság elé: *„bad szlvjanak magukba ök is egy kis zsidó ájert”*. Életmódjuk lázadás a közép-európai, félelemből eredő, rejtőzködő életformával szemben. Egyszerre tiltakoznak a felmenőik által kialakított zsidó életforma és a nem zsidó környezettel való együttlélés ellen.

Eszkábált zsidóság

Gyuri gyerekkorában nem volt tisztában származásával. Mindkét szülője zsidó származású, de a családok már a XIX. században elhagyták vallásos hitüket, s ki is keresztelkedtek. „Kinézete” miatt gyerekkorában többször érték antiszemita támadások. Budapesten nőtt fel, s kamaszként intenzíven kezdett érdeklődni a vallások iránt. Református teológiára iratkozott be, de még annak elvégzése előtt kiment Hollandiába. Első kapcsolatai ott is a református magyar értelmiségi körből kerültek ki. Később megismerkedett egy ott élő magyar zsidó lánnyal, akivel – életében először – elment egy zsinagógába, ahol akkor még azt sem tudta, „hogyan kell viselkedni”. Vonzónak találta a zsidó vallás „intellektualitását”, s úgy élte meg, ez nem következhet másból, mint saját zsidó származásából. Megragadták a zsidó vallás rítusai. Hamarosan eldöntötte, hogy betér. Körül is metéltette magát, s egyre aktívabban vett részt az ottani zsidó közösség életében. Majdnem megházasodott a közösségen belül – már tervezgették az esküvőt, amikor végül mégis „hazamenekült” Budapestre. A Hollandiában felvett külsőségeket ugyan elhagyta, de rendszeresen tanulmányozta a Tórát és héberül tanult. Izraelbe utazott, hogy gyakorolja a nyelvet, s ott megismerkedett egy orosz származású, vallástalan zsidó lánnyal, akit feleségül vett. Magyarországon telepedtek le, felesége beiratkozott a bölcsészkarra, ahol saját baráti köre alakult ki. Életében a zsi-

dóság szerepe háttérbe szorult.

Narratívájában Gyuri a berit milát operációvá változtatja. Zsidó nevét, ahogy Baruch is, maga választja, ám – szemben Baruchhal – valójában nem használja. Egyedül köt tehát szövetséget Istennel, a közösséget kizárja saját bensőséges vallásosságából. A közösség mellőzése ugyanakkor a rejtőzködés iránti vágyból is eredhet. Talán nem is vallotta meg nekik, hogy nincsen körülmétele. Ez a rejtőzködés és kizárás egy másik szinten is megjelenik a történetben: Gyurinak el kellett hagynia saját közegét ahhoz, hogy zsidóvá válhasson. Az otthon elhagyása számára nyilván szakítás a zsidóságát megtagadó anyával is, s a körülmételezés továbblépés az anya elleni lázadásban is. A berit mila mégis az anya, az elhagyott anyai múlt és a gyökerek választása is egyben. Az identitásbizonytalanság – talán épp ezért – továbbra is fennmarad. A közösségbe Gyuri nem mer beleolvadni, mert fél, hogy azzal önmagát vesztené el. Ugyanakkor attól is tart, hogy esetleg lelepleződik, mint nem „hiteles” zsidó.

„Körülmételekzem, ... teljesen magamtól, mondom, mindenféle nyomás nélkül, ... És... és azon vettem magam észre, hogy, hogyha ebben az ütemben mennek tovább a dolgok, akkor hamarosan feleségül veszem a rabbi lányát... és az én életem egy ortodox közösségben... Amszterdamban vagy Jeruzsálemben folytatódik... Hát ez a... ez a forogatókönyv engem nem igazán bűvölt el. ... Szóval... itt itt itt volt az első pont, amikor, amikor ő... egy kicsit leálltam... és nem vallási okok miatt, hanem egyszerűen azt gondoltam, hogy olyan... ritmust vettek fel a... a dolgok, hogy... hogy kicsúszik a kezemből a döntés... hiszen az ember mondjuk egy rabbi lányával összeházasodik, akkor, akkor az egy, az egy olyan pont, amiből aztán nem nagyon lehet visszafelé... vagy hát... lehet, de nem... hogy mondjam... nem lehet visszafelé mozdulni, ... maradjunk ennél, és én ezt nem tudtam megtenni... Nem is nagyon akartam... és... és valahol... az olvasmányok alapján, meg mindaz alapján, amit láttam valahol, ... azért, azért... kezdett egy kicsit a... az láthatóvá válni, hogy az ortodoxia... nem áll nekem jól.”

Gyuri identitáskeresésének első állomása, mint láttuk, az Isten-keresés volt. Ez azonban nem hozott megnyugvást vagy bizonyosságot, el kellett hagynia korábbi életét is. Amikor identitáskeresése nyugvóponttra jutna, Gyuri hirtelen veszélyesnek, fojtogatónak kezdi érezni az ortodox zsidó közösség kötöttségeit. A Hollandiában „megszerzett” zsidóságot

megtartja ugyan, de ismét menekül. Hazatérve ismét elbizonytalanodik, s a közösség élményét az intellektuális tudással igyekszik pótolni. Az izraeli út is ennek a keresésnek egyik állomása. A vallástalan zsidó lánnyal kötött házasság révén pedig továbbra is fenntartható az ambivalencia: izraeli lány a feleségem, tehát biztosan zsidónak látnak, anélkül, hogy a közösség valóságos részévé kellene válnom.

Mintha számára a körülmételezés a kasztráció két alternatív módja közül a kellemesebbnek számítana, hiszen a nagyobbik rossz „elveszni” a közösségben. A körülmételezés, amely egy vakbélműtéttel ér fel, „túlélhetőbb”. Gyuri egy tisztán individuális zsidó identitást próbál kialakítani, melyet nem vonatkoztat sem a magyarországi, sem bármiféle egyetemes zsidó közösségre.

Miért ilyen ambivalens Gyuri?

„Hát ugye a nagyszüleim... őket zsidónak anyakönyvezték, zsidó esküvőjük volt, tehát ez egyértelművé teszi, hogy akkor... hát ez nem minősíti, hogy éltek, hogyan vélekedtek, miben hittek... És ő... hát nem sokra rá már... aztán ugye... igen, hát nem, nem tudom, nem tudom ... fogalmam sincs, itt vannak az igazi lyukak a történetben... és hát az igazi úr ott van, ahol az... anyukám személyes... elgondolásai és ő... odafordulása ehhez..., önmagához... és ő... és a valláshoz, vagy Istenhez... És amiért ez baromira hiányzik, az hát az, hogy hogy hogy hát a család történetben csak a személyesség... hitelest... az én kis kis ő... kis összeeskábált zsidóságomban... megtartok olyan elemeket, ami, a nagyon kevés között is, ami még, ami nem biztos, hogy hogy annyira megélt... de amit kifele mutatok... azért, hogy hiteles legyen... ő... Anyu vonatkozásában, tehát ő ő ezt ő mereven elutasította... nekem... nem vált világossá az elutasításon és a... a mindenkor gyötrelmes reakciókon kívül, hogy ő ezzel mit csinált... magában, és hová tette az életében, ... és ettől ennek az egésznek a hitele ilyen módon... kicsit kicsit gyenge lábakon áll...”

Gyuri számára a legkínzóbb kérdés talán az, hogy hogyan élhette túl anyukája, zsidó származásúként, a soát. A túlélést övező titok miatt maga a túlélés csak a hiányon, a történetnélküliségen keresztül van jelen életükben. Mit hiányol Gyuri a hitelességgel kapcsolatban? Mi köti össze benne a zsidóságot, a túlélést, a személyességet és a hitelességet? Mintha a túlélés ténye vagy annak módja lehetetlenné tenné, hogy Gyuri és anyja között valódi személyesség jöjjön létre. A személyességre képtelennek megélt

anyát Gyuri hiteltelennek érzi, s ennek okát a zsidóság megtagadásában véli felfedezni. Így aztán érthető az a vágya, hogy a zsidósághoz visszatérve szabaduljon ki e személytelenség börtönéből.

Szétszóratás

Ági a soát túlélő kommunista szülők gyermekeként látta meg a napvilágot az ötvenes évek elején Budapesten. Az apa családja zsidó, anyja vegyes házasságból származik. Ági gyerekkorában mégsem volt szó a soáról. A szülők 1956 után ugyan kiábrándultak a kommunizmusból, de a zsidó szokásokhoz nem tértek vissza. Ági kamasz volt, amikor megismerte egy nagybátyját, aki mesélt neki Auschwitzról.

Ági Budapesten tanult, francia szakon végzett. Az egyetem elvégzése után egy évet Franciaországban töltött, ott ismerte meg első férjét. Férje osztrák, akinek apja tiszt volt a Wehrmachtban a II. világháború alatt. Ausztriába költöztek, ahol hamarosan elváltak, de Ági ott telepedett le, máig Bécsben él. Második férje szlovákiai magyar zsidó, aki 1968-ban disszidált Bécsbe. A zsidó vallás előírásai szerint házasodtak össze. Első gyerekük lány, a második fiú, akit rituálisan körülméltettek. A körülmétélést Ági nem nézte végig.

„A fiam körülmétélése ugyanott zajlott... és be kell val-lanom, hogy ma már nem csinálnám... de én, szóval oda elvittem őt... nem is tudom már, miért, én oda nem mentem be, szóval kint maradtam, mert valahol mégiscsak... szóval kibírbatatlan volt... számomra. Én akartam... és persze a férjem is, szóval mind a ketten akartuk, akkor nem volt erre nézve semmilyen kétségem... de bemenni, tehát nem tudtam ott maradni, amikor csinálják... hanem utána, szóval előtte és utána voltam lényegében a fiam-mal... És ezt ma már nem csinálnám, ugyanabból az ér-zésből kiindulva, ami akkor a gyengébb érzés volt, úgy lát-szik, hogy ööö ezt a kisbát itt én szültem, semmit ne ve-gyenek el belőle... És akkor erősebb volt ez aa... ez a má-sik dolog, hogy mi zsidók vagyunk és... ez hozzátartozik, meg sem kérdőjeleztem, most biztos, hogy erősebb lenne az, hogy én én vagyok... nem azért, mert Ausztriában va-gyunk, és semmi ilyen, abszolút nem ilyen meggondolás-ból, hanem ne bántsák... Ne bántsák és ha igen, ne így, hanem tényleg a fájdalom legkisebb... legkisebb nyoma nélkül. Tebát nem megbántam, de ma nem csinálnám. Le-het, hogy körülméltetném, de akkor altatásban, vagy va-

lami, szóval nem így... Ezt ma már igazából tényleg bru-tális dolognak tartom és egyikének azoknak a dolgoknak, amiket... másképpen kéne csinálni...”

Nyilván minden anyában felbukkan az érzés: mit teszek a fiammal, miért okozok a kisbabámnak fájdalmat? A Michael Herzbrun¹² reformrabbi írása körül fellángolt vita ugyanezt a kérdést veti fel: „megéri-e” az a fájdalom, amelyet a gyereknek okozunk? Szükség van-e erre ahhoz, hogy zsidók lehessünk? Mi viszi rá Ágit, hogy igennel feleljen a kérdésre, s fiát körülméltesse, s mi az, aminek hatására később úgy tekint vissza az eseményre, mint amit megbánt, s ma már túl brutálisnak tart ahhoz, hogy hozzájáruljon?

Ági, Gyurihoz hasonlóan, hiányban nő fel, a szülei őt is megfosztották a családtörténettől. A különbség annyi, hogy míg Gyuri anyja „csak” eltitkolja a múltat, addig Ágié megtagadja saját zsidóságát, zsidó gyökereit.

„Volt egy beszélgetés nemrég, az utóbbi... két év fo-lyamán, tudom, hogy volt erről beszélgetés és tudom, hogy nincs is egész lezárva... mert az apámnál nagyon fontos lenne, hogy valahogy az anyuval együtt, de az anyunál meg nagyon fontos, hogy ne a zsidó temetőbe, és másodla-gos, hogy együtt, tehát ha te kijössz a zsidóktól, akkor le-hetünk együtt... Ezt tudom, hogy én furcsállottam. Az apám tulajdonképpen sokkal enyhébben veszi ezt... végül is nem tudom, hogy miben maradtak ketten egymással... bebújhatna igazán a férjével a zsidó temetőbe, gondoltam én magamban, de nem, ő, szóval ez neki egy nagyon erős nem...”

Mit jelent Ági életében, hogy az anya tagadja a zsidóságát? Úgy érzi, anyja apja ellen is fordul az-zal, ahogy annak zsidóságát elutasítja. Ági viszont zsidóságának deklarálásával anyjával szemben apját választja.

„Az anyám... nem tartja magát zsidónak semmilyen szempontból, sőt nem is érti, hogy én miért tartom... mi-lyen okból. Ők... hát apámmal tulajdonképpen az átlag-nál szerencsésebbek voltak, nem került lágerbe, a munka-szolgáltatot is valahogy megúsza, ez a történet egy kicsit zűrös, nem tiszta nekem, hogy kikeresztelkedtek, vagy... vagy voltak jó papírjaik, nem tudom, de egyiküket sem vit-ték el... még a téglagyárig sem. Az apám jó néhány évig lelkes kommunista volt, ebbe belecsábította az anyámat is... aki eléggé kislány volt még... az ő gyerekük vagyok.

Na most, amit mondtam neked, hogy énnekem van egy hatalmas nagy űr, egy Bermuda-háromszög az életem helyén, az valóban így van, mert tudok tényeket elmondani, amiket tudok, de nincsen igazi saját élményem, nem a magam emlékeiben élek.”

Áginak tehát nincsen tudása arról, hogy szülei hogyan vészelték át a soát. Úgy érzi, ez az oka annak, hogy emlékezetében űr tátong a családtörténet és a saját gyerekkora helyén. Innen nézve a körülméletés jelentése a Bermuda háromszög elkerülése, és egy olyan egyértelmű helyzet kialakítása, amelyben gyermeke számára nem lehet kérdés, hogy ki is ő. Fia élettörténetében nem keletkezhet hasonló űr. Áginak a zsidó esküvő és a körülméletés pótolja az elveszett családot is. Mindez persze csak emigrációban lehetséges. Akárcsak Gyurinak, neki is el kell hagynia a szüleit, s az ő egész környezetüket ahhoz, hogy zsidóvá válhasson, bár az általa megélt zsidóság sem a valláshoz, sem a közösséghez nem kötődik. Az esküvőn és fia berit miláján kívül a bécsi zsidóság szertartásaiban nem vesznek részt, egyik gyermeküket sem járatták Talmud-Tórába, nem tartanak hanukát nekik és otthon sem alkalmazkodnak a vallási előírásokhoz, világi értelmiségi életet élnek. Ahogy maga is mondja, „tunya, közép-európai zsidóság” az övék, amelynek lényege a soával terhelt közép-európai zsidó lét és a nem zsidó közeggel való együttélés, egy a soát is magában foglaló, azt elfeledni nem kívánó asszimiláció.

Mindez azonban Ausztriában történik, ahol a náci múlt sokkal meghatározóbb módon itatja át a hétköznapiakat, mint Magyarországon. Azáltal, hogy az osztrák „tunya zsidókhöz” nem kapcsolódnak, az az otthonosság sem érhető el számukra, amit a budapesti zsidó létben megkaphatnának. Ebben a környezetben Ági úgy érzi, körülméletelt kislány és ezáltal kislánya is állandóan veszélyben van.

„És nagy kíváncsisággal és aggodalommal figyelem a gyerekeknél valóban, hogy... na önáluk hogy lesz a zsidósággal... még csak azt tudom, hogy a kisfiam nagyon szegénylős, az orvosnál sem hajlandó levetni a nadrágját... de ez ennek még nincs köze a körülméletéshez, mert a kisfiúk ilyenek, ... nem csak ő, de borzongva figyelem, hogy hogy lesz ez mert ő... mi nem mutatunk nekik semmit, nekem sem mutattak semmit, ez megint olyan dolog, hogy mit mutassak, mit adjak át, ha nekem sem mutattak semmit...”

Selbsthaß és félelem

Eszter nem sokkal a felszabadulás után született kispolgári zsidó család első gyermekeként. Apja az ötvenes években káderkarriert futott be, anyja ott-hon maradt a gyerekekkel. Eszter Auschwitzból visszatért, majd katolikus hitre áttért nagynénje is velük élt a cselédszobában. Eszter és húgai csak kisiskolás korukban tudták meg, hogy zsidók, mégpedig úgy, hogy az iskolában lezsidózták őket. Eszter Külkereskedelmi Főiskolát végzett és egy nagy állami cég üzletkötőjeként bejárta a nyugati világot. Férje, Vajdaságból elszármazott zsidó, a Külügyminisztériumban dolgozott, szintén sokat utazott. Mindketten a kádárizmus szokásos karrierjét futották be, viszonylagos jólétben éltek egészen a rendszerváltásig. A '90-es évek elején Eszter elveszítette biztos állását, azóta fordításokból él.

Két fiuk született 1978-ban és 1981-ben. Egyik sem esett át a berit milán. Eszter férje sincs körülméletelve, mert 1944-ben, az ostrom alatt született. Fiaikat mégis valamelyest zsidó szellemben nevelik, noha a vallási előírásokat nem tartják. A fiúkat apjuk a nyolcvanas évek valamivel szabadabb légkörében beíratta Talmud-Tórára. Amikor a nagyobbik fiú, Viktor tizenharmadik születésnapja közeledett, a rabbi feltette a kérdést: mikor tartásák a bár micvót?

Eszter így meséli a történetet:

„A Viktor nagyon akarta, én nem akartam... mert drága mulatság volt, de hadd legyen ez, és olyan helyes volt a rabbi bácsi... és már a gyerek... majdnem bár micvó volt... és akkor fölbívtott engem a rabbi, és megkérdezte, hogy mi a zsidó neve a Viktornak. És én azt feleltem, hogy ilyen nincs. És erre föl mondta, hogy körül kell metélni, és mondtuk, hogy nem, és akkor közölte velem... hogy akkor nem lesz bár micvó... és akkor azonnal metéltessük körül a Viktort. És akkor én megpróbáltam virágnyelven elmondani neki... a krapek nem ismert engem, hogy erről szó sem volt, ha tudtuk volna, a gyerek már felkészült, most... Tudok róla, hogy most volt bár micvója olyannak, akinek nem kellett körülméletkednie, és közölte velem, hogy egy igaz zsidó ezt megcsináltatja, és én közöltem vele, ne haragudjon, rabbi, én Magyarországon élő zsidó vagyok, de azt tudom, hogy ha körülméletés, akkor menjen a gyerek Izraelbe... De ez egy külsőség... Akkor nem lesz bár micvó, illetve volna megkérdezni minket. Mondtam, hogy én nem akarom ezt a barbárságot, kikérem magamnak és nem akarom... Ennek ellenére, szerencsére ez jókor történt, mert

a Viktor már mindent megtanult, amit ehhez kellett, de ahogy belegondolt, ez neki egy... ezt egy normális rabbi nem így intézi el. Mert vagy kötelező, vagy nem. Igaz, hogy nem tudom én, mekkora bűn lett volna, ha kivételt tesznek.”

Eszter tehát ellenezte a körülmétélést és ezzel fiát a bár micvótól is eltiltotta. Mivel vallástalan, a zsidó származásról sem beszélő környezetben nevelkedett, fiaival együtt, passzív módon „fedezte fel” maga számára a zsidóságot. S mert ez a folyamat jóval a gyerekek születése után kezdődött, számára az első fontos szertartásra való készülődéskor vált nyilvánvalóvá, hogy fiainak a vallás szerint is elismert módon zsidó felnőtté avatásához elengedhetetlen a körülmételés. Eszter azok közé a soá után született „realista” szekularizált magyarországi zsidók közé tartozik, akik nem tekintik fontosnak a zsidó rítusok betartását. Úgy véli, hogy e külső jegyek nélkül is zsidónak látja őket a külvilág. E külső jegyek pedig félelmet keltenek benne, szerinte valóságos zsidó hitéletet csak Izraelben lehet élni, mert ott nem bélyegzik meg azokat, akik e jegyeket is magukon viselik, Magyarországon ilyen elvárni képtelenség, hiszen itt a zsidók a mai napig ki vannak téve az antiszemita támadásoknak: „*ha körülmételés, akkor menjen a gyerek Izraelbe*”.

„Zsidóznak az újságokban, és akkor zsidóznak a gyerekek is. Courka zsidózik a Magyar Televízióban, meg a Magyar Fórumban, a kofa zsidózik a csarnokban... A kofa, hogy is mondjam, nem azért, mert... becsületesen dolgozik, de a Courka az veszélyes. Én boldog lennék, ha nem lennék zsidó, megmondom őszintén, vagy ha ezt el lehetne hagyni, azért, mert én alapjában véve egy gyáva ember vagyok, aki szeret alkalmazkodni azokhoz a szabályokhoz, amit előírtak neki.”

Eszter zsidó identitása tehát sok-sok félelemmel terhelt. Dühös a rabbira, hogy tekintet nélkül a soára és a mai magyarországi antiszemitizmusra, nem tesz engedményeket fiainak és ezzel megfosztja őket a zsidó vallási közösségtől. Haragjában egy pillanatra az egész zsidóság ellen fordul és az antiszemiták szemével látja őket és önmagát is:

„...ugyanakkor egyszerűen azt hiszem, hogy ezt az egész másságot... most ezt nem tudom megmondani, hogy azért tudom-e tolerálni, mert zsidó vagyok, és egy zsidó ne legyen rasszista, vagy különben is tolerálnám, őszintén megmondom, nem tudok erre válaszolni. Ez soha nem volt ottbon

probléma, engem soha nem érdekelt az, hogy cigány vagy nem cigány, néger, arab, azt tudtam, hogy én a magam részéről nem tudtam volna elképzelni egy néger pasit, vagy egy arabot... nem faji alapon, hanem egyszerűen azért, mert úgy éreztem, hogy mások, de ugyanakkor el tudom képzelni, hogy más nőt vagy férfit ez vonz. Hát ülök a villamoson és felszáll egy arab, vagy egy néger, akinek egész kellemetlen szaga van, lehet, azt is el tudom képzelni, hogy nekem is van egy olyan szagom, amit én nem érzek, szóval vannak dolgok, miért ne... De soha nem volt nálam egy olyan kérdés, hogy ne lettem volna toleráns. Mint ahogy, kivéve az ilyen rasszista politikai állásfoglalásokat, én az összes többit el tudom fogadni.”

Esszencialista sztereotípiák törnek fel Eszterből: a más fajtájúnak „szaga” van és kerülné vele az intimitást, az érzelmi, testi viszonyt. Ugyanakkor hangsúlyozza a toleranciát.¹³ Nem tudni, Eszternél a pillanatnyi dühből fakad a zsidó öngyűlölet, vagy a körülmételéssel kapcsolatos konfliktusa a rabbival csak táplálta a már benne amúgy is szunnyadó *Selbsthaßt*. Mindenesetre Eszter férje röviddel a meghíusult bár micvó után úgy döntött, hogy fiaikat beírattja a néhány évvel korábban alapított egyik zsidó iskolába. Ha már bár micvója nem lehet a gyerekeknek, legalább így kapcsolódhassanak a zsidó közösséghez. A döntést Eszter sem ellenezte, de számára a zsidó iskola mást jelent: legalább az osztályban ne üldözzék, ne zsidózzák le a gyerekeit. Így aztán az iskolában sem éli meg másképpen a zsidó közösséget, mint korábban, öngyűlölettel teli szorongással. Míg az előbbi idézetben az esszencialista érvelési mód nyomai látszanak, addig az alábbiban Eszter már nyíltan a zsidók ellen fordul, és a zsidó vallási közösséget is veszélyesnek tekinti, olyan csoportnak, melynek bélyegeit nem kellene, hogy keresztény családok is magukra vegyék:

„Úgy érzem, hogy az ott lévő zsidók nálam sokkal zsidóbbak. És valószínű, hogy nekik a zsidósáruk dominál és valahogyan talán a többségnek eszébe se jut, hogy ezért minden áldozatot meghozzanak. Lehet, hogy ők lennének az első ügyesek, akik menekülnének, nem tudom... én a keresztényekkel, akik odajárnak, meglepett, hogy ez megtörtént. Nagy tisztelettel vieltetek irántuk, hogy keresztény családok, jónak tartom, hogy ez... de tény az, hogy én meg vagyok lepve, annak ellenére, hogy nagyon tetszett az ötlet, hogy együtt jár, de miért veszi magára ezt egy keresztény család. Nem értem. Lehet, hogy ő nem érzi bélyegnek, nagyon tiszteltem őket, de nem értem. Én biztos vagyok ben-

ne, hogy ha keresztény... ha olyan szerencsés vagyok, hogy kereszténynek születek, akkor nem járatom a gyerekeimet zsidó iskolába. Nem azért, mert utálnám a zsidókat, mert ahogy a cigányokat sem utálok, miért utálnám őket, de nem tenném ezt a gyerekekkel. Meglep.”

Eszter minden zsidósággal kapcsolatos szövegében felsejlik a vészkorszak. Bármennyire igyekszik is zsidó származását természetesnek venni, időről időre mégis megretten tőle. Ez a bizonytalanság látszik fiaival kapcsolatos döntéseiben is: nem folytatja a szülői hagyományt, melyben előle eltitkolták származását és a soát, hanem gyermekeinek elmondja, hogy zsidók. Azonban csak kevés saját élményt és történetet tud átadni, így támogatja férjét és fiait abban, hogy a gyerekek a Talmud-Tórán sajátítsák el a zsidó vallási ismereteket. Még a bár micvóhoz is hozzájárulna, azonban a körülmételés hallatán megretten. A vallásos környezetből kiemeli a gyermekeket és a nála hiányzó tudást és a „toleranciát” az új zsidó iskolában véli felfedezni. A tolerancia egyúttal azt is jelenti, hogy nem kell „egészen”, vallási értelemben is zsidónak lenni. A soából eredő szorongása miatt azonban az iskolai konfliktusokat és másságokat is etnikai, vallási vagy rasszkülönbségekként éli meg, s hogy félelmeit eltávolítsa, szimbolikusan „kilép” a zsidó közösségből, működni kezd benne az öngyűlölet. Ambivalens annak eldöntésében is, hogy gyermekeit kivegye-e a zsidó iskolából. Értetlenül szemléli azokat a „szerencsétleneket”, akiket semmi sem kényszerít arra, hogy a zsidóságot mint bélyeget magukra vegyék, akik származásuk révén „szabadok” és mégis a zsidó közösséget választják.

Eszter nemcsak fiai kapcsán küzd a soá emlékével. Már fiatal felnőtt kora óta többször foglalkoztatta a gondolat, hogy e terhek elől Izraelbe meneküljön. Eszter mintha választási kényszerként élné meg a soát: ha „szeretni akarjuk” magunkban a zsidót, akkor legyünk zsidók egészen, s menjünk Izraelbe, vagy szabaduljunk meg zsidóságunktól, s gyűlöljük magunkban és szeretteinkben a zsidót.

A visszatérés rögzítő útjai

Zsuzsi és József mindketten Budapesten születtek, zsidó családban, az ötvenes években. Zsuzsi minden nagyszülője elpusztult a soában. Egy öccse van, s a szülőkből és a gyerekekből álló négyes al-

kotta gyerekkori családját. A soát túlélő távoli rokonok mind kivándoroltak, többségükben még Zsuzsi születése előtt. Zsuzsi szülei a szokásosnál is jobban óvták gyermekeiket. Apja a deportálás során feladta zsidó hitét, anyja szekularizált családban nevelkedett. Beléptek a kommunista pártba, és még a rendszerváltás után is meggyőződéses kommunisták maradtak. Zsuzsi zsidó származása tudatában, ám a zsidó vallás ismerete nélkül nőtt fel. Meghatározó élményei gyerekkorából a szüleivel folytatott politikai viták. Amikor az iskolával került – nem tanulási, hanem szervezeti, viselkedési kérdéseket érintő – konfliktusba, kiálltak mellette szülei, amikor azonban a rendszer ellen kezdett volna lázadni, nem értettek vele egyet. 18 éves volt, amikor az első zsidósággal kapcsolatos élmény érte – meglepődött, amikor egyik osztálytársáról kiderült, hogy ő is zsidó származású. Saját zsidósága ezután egyre jobban foglalkoztatta. Az egyetemen pszichológiát tanult, pszichodrárával, pszichoanalízissel foglalkozik. Ellenléki körökben forgott. Ezekben a körökben egyre gyakrabban került szóba a zsidóság, számára is egyre fontosabbá vált származása. A nyolcvanas évek közepén egy távoli nagynénje hazatelepült Izraelből, tőle „tanulta” a zsidóságot.

Zsuzsi férjének, Józsefnek szülei mindketten koncentrációs táborokban veszítették el korábbi házas társukat, s első házasságból származó gyerekeiket is. Traumatikus élményeikről rendszeresen meséltek a gyermek Józsefnek, akit a szocializmus viszonyai között is vallásosan neveltek, olyannyira, hogy vallási ünnepeken iskolába sem engedték. József kamaszként kezdett lázadni a vallásos nevelés ellen. A vallásosság, az előírásokkal járó kötöttségek ellen tiltakozva a szülők ellen fordult. Ugyanebben az időszakban, nyilván részben hasonló okból, lépett be a pártba. Érettségi után a Műszaki Egyetem építész szakára iratkozott be. Az egyetemen sok konfliktusa volt, amelyeknek hatására fokozatosan kiábrándult a rendszerből. Egyetemista korában ismerkedett meg Zsuzsival, akivel rövid idő után össze is házasodtak.

Három gyerekük van, akik közül a középső fiú, a másik kettő lány. Gyerekeiket zsidó tudatban, de nem vallásosan nevelik. Mégis, a tradícióhoz való viszony kapcsán gyakran adódnak komoly nézeteltéréseik: József szeretné, ha nem követnék a magyar asszimiláns zsidóság „stratégiáját”, s nem a keresztény ünnepek „vallástalanított” változatát tartanák, hanem a zsidókat. Zsuzsi pedig inkább egy „ökume-

nikus” megoldást igenelne, egyszerre tartana húsvétot és pészachot, hanukát és karácsonyt.

„Karácsonyfa nálunk nem volt soha, emiatt komoly veszekedések voltak köztünk, elég súlyos, de én azt képviseltem, hogy ennyi identitásom van, hogy mi a francnak a lakásban egy fa, a karácsony egy őskeresztény ünnep, és attól, hogy a Vörösmarty téren áll egy feldíszített karácsonyfa, attól még nem lesz kommunista az ünnep. Azért belementem, és most is azt gondolom, hogy ez egy pótszer... A hanuka lehet olyan, hogy mindenben, a hangulatában, a dalokkal, az ajándékokkal pótolja...”

József tehát, bármennyire is kommunistává vált, bármennyire is eltávolodott a vallástól, ragaszkodik a zsidó tradíció fenntartásához. A kommunizmus és a zsidó hagyomány összefér a lelkében, míg a szocializmusban is tovább élő keresztény tradícióval szemben ellenérzéssel viseltetik. József számára tehát, vallásos neveltetése ellenére, a zsidóság nem vallásként jelenik meg.

„A kommunista hit és a zsidóság összefért, a kommunista hit és a vallásos hit az már ütközött volna, de azon én addigra már túl voltam... esetleg az lett volna gond, attól lett volna lelki konfliktusom... azért jom kippurkor mindmáig elmegyek a szüleimmel, ott vagyok bárom per-cet, hogy hogy előfordul, más lapra tartozik, hogy autóval megyek és egy sarokkal arrébb a zsinagógától kiszállok, mert oda úgy mégsem lehet menni, de mondom, a kommunista hit és a zsidóság, az összefért... a kommunista hit és a vallásosság az már nem, de mondom, addigra azon én már túl voltam...”

József a zsidóságot hagyományként éli meg. Erre a megfogalmazásra talán azért is van szüksége, mert kommunistának vallja magát, így a keresztény ünnepeket is elutasítja. A vallásosság helyett a profán hagyományban „hisz”, ezért érez ellenszenvet a keresztény ünnepekkel szemben is. Az ellentmondás – vagyis, hogy akkor mi is a zsidóság – feloldását úgy könnyíti meg önmaga számára, hogy saját zsidóságát, zsidó identitását csak a környezetre adott reakcióként igyekszik látni:

„Én azt tartom, hogy a zsidó identitásnak addig van jelentősége, amíg antiszemitizmus van, csak úgy érdekes... tehát nem tekintem felsőbbrendű fajnak, nem tekintem sem ennek, sem annak, már biztos mondtam, vagy a nejem említette, hogy úgy jött ki, hogy a barátainak döntő többsége

az... azok is, akiken nem látni, nyilván van a génekben valami, de ennek nincs jelentősége... szerintem tényleg, ha egyáltalán nem lenne antiszemitizmus, akkor az egésznek nem lenne semmi jelentősége... ameddig van, addig viszont identitás is van...”

Itt is felbukkan az esszencializmus, a felsőbbrendű faj képze, de József – szemben az öngyűlölettel küzdő Eszterrel – ezt elutasítja magában. Szeretné nem rasszistának látni magát, s ebben segítséget nyújt neki a környezet, amely valóban nem mentes az antiszemitizmustól.

„Említettem már, hogy a Pali jár hittanra, szóval én nem fogok egyrészt sem mellé, se ellene a zsidó tudatában, vagy öntudatában... semmi köze ennek a vallásossághoz... De nyilván olyan közegben nő föl a gyerek, hogy ezt fölcsedi. Szapuljuk a Csirkát itthon, érti, tehát ennél többet nem akarok. Nyilván nem fogok beleszólni, hogy a felesége vagy férje zsidó legyen vagy ne, talán még az sem igaz, hogy jobban örülnék ha... semmi jelentősége... legfeljebb annyi, hogy jobban esne, ha nem lenne vegyes házasság, biztos ér-ti, nem az a problémám, hogy én... egy ateistát, egy katólikust, egy hogyhívjákot, hogyha a felesége, vagy a férje is zsidó lesz, akkor tudom... ez az egyetlen.”

Még magának sem meri bevallani, hogy tulajdonképpen jobban örülne, ha a gyerekei nem kötnének vegyes házasságot, hiszen ez nem fér össze tudatosan vallott nézeteivel.

József tehát szeretné a zsidóságot csak mint hagyományt, illetve mint az antiszemitizmus által kiváltott „reaktív identitást” láttatni, vélhetően nemcsak másokkal, de saját magával is, ám kötődése mélyebb: érzi ugyan, hogy eszméiből az asszimiláció igenlése, a vegyes házasságok elfogadása következne, ezzel mégsem tud azonosulni. Mindez azonban nem okoz konfliktust egészen addig, ameddig a gyerek bár micvója szóba nem kerül. A bár micvó kapcsán azonban ellentmondásba kerül saját korábbi nézeteivel:

„...a szüleim megállás nélkül nyaggattak, hogy Pali legyen bár micvó, és attól, hogy mi kommunisták vagyunk, a szegény gyerek, meg tudomisen. Odáig ment a dolog, hogy jó, akkor utánajárnak, hogy hol készítik fel... elmentünk egy rabbihoz, akít Zuszi választott, aki nem fogja azt mesélni neki, a zsidó az egy felsőbbrendű faj meg tudomisen... Én ugye, apai kötelesség, elvittem a gyereket... nem emlékszem pontosan, de hogyha jól emlékszem, szerdán és va-

sárnap volt a hittan, és a Pali mondta, hogy szerdán zongoraóraja van, de vasárnap az lebet. Jó, el is ment párszor, aztán egyszer csak azt mondta neki a rabbi, én is csak a szüleim miatt vittem el, nem tiltottam neki, csak a szüleim nem hagytak békén, döntse már el, döntsen, hogy melyiket akarja. Pali mondta, hogy ő zongorázik. És amikor itt bár micvóról is szó volt, akkor került szóba megint a karácsony téma és akkor ő... Én akkor... egy dolgot döntünk el, ha a gyerek bár micvó, akkor nincs karácsony, a bár micvóból nem vagyok hajlandó viccet csinálni. Tehát végül is ez az aktus, akkor amikor a zsidó egyház felnőttként befogad valakit... ezt nem muszáj... de vagy az egyik, vagy a másik... komoly balbé volt belőle jó, én nem mondom... A gyerek megoldotta a zongoraórával."

A felnőtt József már nem lázad többé a valláson keresztül a szülők ellen. A bár micvó úgy tűnik fel ugyan, mintha pusztán az ő kívánságuk lenne, de ennek kapcsán József mégis a feleségével kerül konfliktusba: a karácsonyfa elleni harcot valójában a gyerek bár micvójáért folytatja. Ha a zsidóságot választják, ki kell dobniuk a karácsonyfát. Akit a zsidó egyház felnőttként befogad, az nem ülhet meg – bármily világias tartalommal is – keresztény ünnepet. József azonban nem azonosul egyértelműen vallásos szüleivel sem. Kapóra jön neki, hogy a gyerekek nem lelkes a Talmud-Tórától, s hagyja, hogy a zongoraóra legyen az alibi, amellyel „megúszhatják” a bár micvót. S így talán a karácsonyfa, az asszimiláció szimbóluma – és a harmónia Zsuzsival – is megmaradhat. Lehet, hogy valójában a szülőkkel szembeni konfliktusa tartja vissza attól, hogy a bár micvóért és a keresztény ünnepek ellen tovább küzdjön? A téma, ahogy az interjúban felbukkan, nem hagyja nyugodni, magyarázat-igényt vált ki belőle:

„...én ateista vagyok, kommunista voltam, materialista, ma már az sem, de ateista, racionalista ma is. Ennek ellenére rendkívül erős a zsidó identitásom, erős zsidóságtudatom van... szóval ezt én igenis ráerőltetem, de nem kell erőltetni a gyerekekre, hogy nem erőltetem ateistán rá, de Pali már verekedett zsidósáért az edzésen, nem őt zsidózták, hanem egy másik gyereket. Szóval a zsidóságnak, az antiszemitizmusnak, a kirekesztésnek, ez egy teljesen külön fogalom a vallástól. De ezt végig kell vinni. Volt egy érdekes beszélgetés jó sok évvel ezelőtt egy rabbival, aki azt mondta, hogy igenis a hitközségben a tagoktól szigorúan meg kell követelni a vallás összes szabályát, akár a kóser étkezéstől a mittoménmire, és arra a kérdésre, hogy hányan tudnak ennek megfelelni, és mi értelme olyan feltéte-

leket állítani, aminek bűsz vagy harminc ember felel csak meg, egyszerű feltételeknek a sokszorosa, tízszerese, hússzorosa, az volt a válasza, hogy inkább bűsz vagy harminc ember, de az és annak a gyerekei viszik majd tovább a vallást. Talán igaza van neki. Van valami igazság abban, hogy az, most az asszimiláció ellen beszélek, ami, én nem ellenzem, nehogy azt higgye, tehát minél többet engednek, annál többen asszimilálódnak. Előbb a vegyes házasságok, aztán a karácsonyfa, meg ez, meg az, s a harmadik generáció tán már azt sem fogja tudni, mi az, hogy zsidó...”

József interjújából nem derül ki, hogy a bár micvót a rabbi kötötte-e bármiféle feltételhez. Hogy fölmerült-e, hogy Palinak csak akkor lehet bár micvója, ha körülmetélik. József erről nem beszél. Nézzük meg, hogyan bukkan föl a téma Zsuzsínál, akiről tudjuk, hogy mire a gyerekei megszülettek, nagyon fontossá vált számára zsidósága, ugyanakkor mégis ő az a családban, aki a többi vallási ünnep szimbólumainak lecsupaszított, világiasított változatát is befogadná:

„De aztán emlékszem egy álmra, amit kitaláltam a Józsefnek. Biztos tudta, de azóta is úgy teszünk, mintha igaz lenne és ő elhítte volna, a körülmetéléssel kapcsolatban... ő akarta, hogy a Pali körül legyen metélve, én meg nem akartam. A mai napig se bánom, de ma már másért, amiért akkor... Akkor még volt bennem egy nem is annyira irracionális, mint racionális félelem, hogy miért kellene egy gyereket ennek kitenni... Most inkább úgy gondolom, hogy... épp azért... tehát, hogy az ilyesmiről felnőtten kell dönteni, mindenkinek saját magának... hogy elfertőződött a seb a körülmetélés után, és a gyerek belehalt, azt találtam ki, hogy ezt álmodtam... És és hozzátettem, hozzátettem, hogy tudom, hogy én is tudom, hogy nem, nem ez az én valós félelmem, mert én tudom, hogy ez egy bagatell dolog, hanem hogy ez egy másfajta félelemnek a, tehát annak, hogy emiatt még egyszer baja eshet... és hát igazából ezt fogalmaztam meg álmnyelven, ami ténylegesen a félelmem... merthogy az anyám szomszédjában lakott egy srác, így kapták el, lehúzták a gatyáját és beállították a sorba, és elvitték Auschwitzba... József meg ugyanígy, ő azt mondta, hogy azért, és azt is gondolta, hogy csak azért gondolja, vagy akarja, hogy nem a vallás miatt, hanem merthogy ezt Amerikában minden... külföldön automatikusan megcsinálják a kórházban... egészségügyi intézményben... Neki meg ez a racionális szövege van hozzá. De hát ez ugyanúgy nem igaz... de ő abszolút meg van győződve róla, hogy ez így van.”

Zsuzsiban a fia körülmetélése kapcsán a soából eredő félelem ébredt fel. S ezt József számára a gyerekek kasztrációjától, halálától való félelemként fogalmazza meg „álomnyelven”. Érzése kettejük kommunikációjában nem kimondható. A félelem mindmáig él Zsuzsiban: ő, aki úgy tartja magáról, hogy teljes mértékben azonosul a zsidósággal, már inkább úgy fogalmaz, hogy a körülmetelésről „*felnőtten kell dönteni, mindenkinek saját magának*”, tehát ő nem döntheti el fia helyett, hogy az vállalja-e a stigmával járó kockázatot. Annyira rémületes a soából eredő fantázia, hogy „*azt*” a zsidóságot nem lehet közvetlenül vállalni, annak nem szabad egy gyereket a megkérdezése nélkül kitenni. Annyit az a zsidóság „nem ér”.

Zsuzsi nehezen tudja ellenérzéseit Józseffel szemben megvallani, hiszen József a maga tradicionális hátterével ezt nem akceptálhatja. Ugyanakkor kettejük között magáról a konfliktusról sem lehet nyíltan beszélni. Ezért József a párkapcsolatban Zsuzsi ésszerűnek beállított aggodalmaival szemben egy másik észérvvel áll elő, racionalizációra racionalizációval kell felelnie. Hiszen Zsuzsi „*racióális félelmével*” szemben itt, Kelet-Európában egy hitehagyott zsidónak nincsen, nem lehet érve. Csak annak lehetne, aki vallásos, akinek számára a vallási előírás isteni parancs. Akinek a soá éppen a hitetlenségért járó jogos büntetés.

A történetből az is kiviláglik, hogy a vallástalan, ám a hagyományhoz kötődő József nem tudja megosztani saját zsidó kötődéseit feleségével. Ez ugyanis számára csak akkor volna lehetséges, ha Zsuzsi nem ingadozna, és a zsidósághoz való visszatérése e vészterhes pillanatban is töretlenül folytatódna. Ha nem akarná fiát megóvni a stigmából eredő veszélytől az egyik oldalon, s nem tenne engedelményeket más, elvilágiasult keresztény szokásoknak a másikon.

Zsuzsi zsidósága azonban nagyon más, mint Józsefé. S nem csak ezen a ponton. Mint láttuk, József szerint, a zsidóság fennmaradásának egyik oka az, hogy van antiszemitizmus. Ő öltre menne az antiszemitékkel:

„... megint a nejemre utalok, ő leülne az antiszemitékkel, leülne és győzködné őket, én meg foglagnám, és felhúznám őket az első lámpavasra, ha volna erre mód, de nincs... rettenetesekeket tudok mondani...”

Szemben Zsuzsival, aki így beszél:

„Én nem tebetek róla, én ma sem tudom az embereket két csoportra osztani, zsidókra és antiszemitékakra. Ebben még a nem zsidókat sem tudom aszerint értékelni, hogy antiszemita-e vagy sem. Sokkal kisebb bűnnek tartom, mint a zsidók. Az a véleményem, hogy az a zsidó nézze le és gondolja azt az antiszemitéáról, amit a többségük gondol, aki soha még a cigányokra pejoratív megjegyzést nem tett vagy nem gondolt.”

Zsuzsi zsidósága egy minden ponton liberális világképbe illeszkedik. A zsidósághoz való visszatérés vágyából számára – részben épp a soából eredő félelem talaján, s talán a szülők kommunizmusával is összefüggésben – mindenfajta előítélet elutasítása következik. S ez falat von kettejük közé, mert József zsidóságába a Zsuzsi által képviselt tolerancia nem fér bele. Az ő félelmére így nem az általános toleranciáért folytatott harc, hanem az antiszemitizmus-sal való leszámolás az egyetlen lehetséges gyógyír.

Körülmetelés, stigma, szegény

Magyarországon nincs más olyan csoport, akiknél a körülmetelés akár vallási tradíció, akár valamilyen más alapon, szokás lenne. Ezáltal hangsúlyosabbá válik annak különössége, s az aktus brutálitása is, ez pedig felerősíti a körülmetelés stigmajellegét. Megkönnyítené a szülőknek a gyermekük körülmeteléséről való döntést, ha lennének Magyarországon más olyan csoportok is, ahol a körülmetelés nyilvánvaló gyakorlat, vagy meghonosodott volna nálunk is az az orvosi ideológia (melyre interjúalanyaink maguk is utalnak), amely szerint a körülmetelés egészséges, s valójában minden megszülető fiúgyereket körül kell metélni. Így azonban a körülmetelés egyértelműen a zsidóság jelének (bélyegének) vállalását jelenti.

Mindez természetesen nem volna elegendő ahhoz, hogy a ma élő zsidó származású, s magukat zsidóként megélő személyek ilyen konfliktusos módon viszonyuljanak e tradicionális rítushoz.¹⁴

A zsidó származásúak számára a soá a halálfélelem fantáziáját váltotta valóra. A soá után született szülők félelme a körülmetéléstől, mint láttuk, részben innen is ered. Ezt örököltette át a túlélő nemzedék; a zsidó tradícióra vonatkozó pozitív tudásokat, érzéseket – részben a kommunista ideológia miatt –

nem. Ezek a szülők ráadásul nem is tagjai az 1945 után is fennmaradó kicsiny zsidó közösségeknek, amelynek révén a körülmetélés ismét természetessé válhatna.

Az üldöztetés egymástól gyakran nagyon különböző személyeket és csoportokat zárt össze egy olyan közös stigmában, amely a zsidó mivolt megélésének korábbi eltérései szükségképpen eltűntek. A túlélők és gyerekeik számára már csak ez a kívülről homogénnek tekintett, származás alapú külsődleges zsidó azonosságból eredeztethették zsidó létéményüket. A másik oldalon a soá az antiszemiták számára leg-sötétebb vágyaik és fantáziáik valóra válását jelentette. Ez mind a soát megélő generációban, mind utódaiknál állandó büntudathoz vezethetett, s nemcsak a tettesek leszármazottai körében, hanem azoknál is, akik egyszerűen csak idegenkedtek a más kultúráktól, így a zsidótól is. S míg a korábbi „nemszeretem” érzés nem tette lehetetlenné a párbeszédet zsidók és nem zsidók között,¹⁵ a soá után a nem zsidók számára a túlélő zsidó lakosság jelenléte állandó szembesülés az elkövetett bűnnel, az agresszív vágyak valóra válásával.

A soából eredő tabuk között nőtt föl 1945 után több nemzedék is. Nemcsak a soáról, de magáról a zsidóságról sem lehetett a létező szocializmus országában nyilvánosan beszélni. E tabuk és a szocializmus vallás- és tradícióellenessége sikeresen pusztították tovább a zsidó tradíciókat (is) és tették még nehezebbé a zsidó identitás megélését a túlélők nemzedékében, és az abba való belenövést, annak megformálását a következőkben. A rendszerváltásban létrejött egy igény az élettörténetek újraírására, a zsidó tradíció visszaállítására. Ehhez azonban abban a vákuumban, amelyet a „tudatlanság”, tradíció- és közösségihiány teremtett, nem voltak már jelen megfelelően differenciált életmódminták sem. Mindez együtt vezethet a látványos felnőttkori körülmetélkedésekhez, ahol az ezáltal való visszatérés a gyökerekhez rendet kínál a káoszban, fogódzót a hétköznapiakban. Az a zsidó létémény, amelyhez ezen a módon el lehet érkezőni, valójában már nem az elhagyott közép-kelet-európai zsidó tradícióhoz – hanem Izraelhez, a nemzetállami létehez kötődik.

JEGYZETEK

1 Az itt közölt tanulmány fejezet a *Múlt és Jövő* Könyvkiadónál megjelenés előtt álló „Mutakozás – zsidó identitástörténetek fél évszázad után” című tanulmánykötetből.

2 Blaschke, Andreas (1998), *Beschneidung, Zeugnisse der Bibel und verwandter Texte*, Francke Verlag: Tübingen und Basel, 18.

3 Blaschke (1998) 23., Hoffmann, Lawrence, A. (é. n.), *Covenant of Blood, Circumcision and Gender in Rabbinic Judaism*, The University of Chicago Press: Chicago, London, 28.

4 Klaus Grünwald (1992): *Exil und Identität. Beschneidung, Pasa und Sabbat in der Priesterschrift*, Anton Hain Verlag: Frankfurt am Main, 9.

5 Sigmund Freud (é. n.), *Totem és tabu*, Göncöl Kiadó: Budapest, 98.

6 Eli Wiesel (é. n.), *Az éjszaka*, Láng Kiadó: Budapest, 55.

7 Lásd Wiesel (é. n.), 78–79.

8 Sanders L. Gilman (1995), „Zwölftes Bild: der Jüdische Körper”, in J. H. Schoeps und J. Schlör, Hrsg., *Antisemitismus, Vorurteile und Mythen*, Pieper: München, 177.

9 Mint azt pszichoanalitikus esettanulmányokból, szociológiai munkákból tudjuk, a soá traumája nem csak a közvetlen túlélő nemzedékben hagyott kitörölhetetlen nyomokat. A magyarországi második nemzedékre vonatkozóan az e témájú kutatások összegzését lásd Erős, Ferenc, Vajda, Júlia and Kovács, Éva (1998), „Intergenerational Responses to Social and Political Changes: Transformation of Jewish Identity in Hungary.” in: Danieli, Yael, ed., *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. Plenum Press: New York and London, 315–326.

10 Röhrig Géza (1999), *A Rebbe tollalépett papagája*, Múlt és Jövő: Budapest, 137–138.

11 Kovács Éva–Vajda Júlia: „Az indiánokat nem szokták lezsidózni”, in: *Múlt és Jövő*, 2001/1. 43–52. old

12 Hoffmann (é. n.), 2–3.

13 Valami hasonlót hív Nadas Péter az antirasszizmus rasszizmusának, amikor a tettesek antirasszista rasszizmusáról ír a németországi Walser–Bubis-vita kapcsán. (ÉS, 2000. március 3.) Szerinte a soá traumájának félrecsúszott feldolgozási kísérlete sodorja a tetteseket e rasszizmusba. Eszter mintha a másik oldalról sodródna ugyanebbe a diskurzusba. Ő mindenkivel toleráns, kivéve a rasszistákat, mondja, miközben saját előítéletivel küzd és olykor a tettesekkel is azonosul.

14 Rítus és identitás konfliktusos kapcsolatának témája az irodalomban is felbukkan. Az ötvenes évek végén játszódó regényében egy kamaszfiúnak a körülmetéléshez kapcsolódó belső vívódásai, az ebben összesűrűsödő identitásproblémák a témája Dalos György regényének (*Körülmetélés*, Magvető: Budapest, 1990).

15 Lásd például: *Juden und Judentum in Deutschen Briefen aus drei Jahrhunderten* (1935), Saturn Verlag: Wien.

